

**Xalq terminlari va geografik atamalar asosida shakllangan gidronimlar
(Xorazm viloyati misolida)**

**Abu Rayhon Beruniy nomidagi Urganch davlat universiteti Tabiiy va
qishloq xo'jaligi fanlari fakulteti tyutori Aqbayev G'anijon Zoir o'g'li**

Annotatsiya: Mazkur tezisdagi Xorazm viloyatidagi gidronimlarning shakllanish jarayonida xalq terminlari va geografik atamalarning tutgan o'rni tahlil qilinadi. Xorazm hududi qadimdan daryo, ariq, ko'l va boshqa suv obyektlariga boy bo'lib, ularning nomlanishida mahalliy aholining turmush tarzi, tabiat hodisalari, tarixiy voqealar hamda geografik xususiyatlar muhim rol o'ynagan. Tadqiqotda toponimik materiallar asosida ayrim gidronimlarning kelib chiqishi, mazmun-mohiyati hamda lingvogeografik ahamiyati ochib beriladi.

Kalit so'zlar: gidronim, xalq terminlari, geografik atamalar, toponimika, Xorazm, suv obyektlari.

Аннотация: В данном тезисе анализируется роль народных терминов и географических наименований в процессе формирования гидронимов Хорезмской области. Территория Хорезма издавна богата реками, арыками, озерами и другими водными объектами, в названиях которых отразились образ жизни местного населения, природные явления, исторические события и географические особенности. В исследовании на основе топонимических материалов раскрываются происхождение, содержание и лингвогеографическое значение некоторых гидронимов.

Ключевые слова: гидроним, народные термины, географические наименования, топонимика, Хорезм, водные объекты.

Abstract: This thesis analyzes the role of folk terms and geographical terminology in the formation of hydronyms in the Khorezm region. The territory of Khorezm has been abundant in rivers, canals, lakes, and other water bodies since ancient times. The lifestyle of the local population, natural phenomena, historical events, and geographical features have played a significant role in naming these water bodies. Based on toponymic materials, the study reveals the origin, essence, and linguogeographic significance of certain hydronyms.

Keywords: hydronym, folk terms, geographical terms, toponymy, Khorezm, water bodies.

Kirish: Har bir xalqning onomastik tizimi, jumladan, joy nomlari (toponimlar) uning milliy qadriyatlari, tarixi, tili va madaniyatining ajralmas qismi hisoblanadi. Toponimlar o'zida ajdodlarimizning dunyoqarashi, tabiatga munosabati va hayotiy tajribalarini asrlar davomida saqlab kelayotgan bebaho lingvistik yodgorlikdir. Toponimikaning alohida sohasi bo'lgan gidronimiya – suv havzalari nomlarini o'rganish esa nafaqat tilshunoslik, balki tarix, geografiya, etnografiya kabi fanlar uchun ham muhim manba bo'lib xizmat qiladi. Gidronimlar muayyan hududning tabiiy-geografik landshafti, o'tmishdagi ijtimoiy-siyosiy ahvoli hamda aholining etnik tarkibi haqida qimmatli ma'lumotlarni ochib beradi.

Mavzuning dolzarbligi. O'zbekiston, xususan, qadimiy sivilizatsiya o'choqlaridan biri bo'lgan Xorazm vohasi o'zining murakkab irrigatsiya tizimi, ko'plab tabiiy va sun'iy suv havzalari bilan ajralib turadi. Ushbu hudud gidronimlari asrlar davomida Amudaryoning o'zgaruvchan o'zanlari, qadimgi sug'orish madaniyati va turli etnik guruhlarining o'zaro ta'siri natijasida shakllangan. Bugungi kunda globallashuv jarayonlari, texnologik taraqqiyot va urbanizatsiya ta'sirida ko'plab tarixiy joy nomlari, shu jumladan, gidronimlar ham unutilib, o'zgarib bormoqda. Shu sababli, Xorazm viloyati gidronimlarining kelib chiqishini (etimologiyasini), ularning xalq terminlari va geografik atamalar asosida shakllanish qonuniyatlarini tadqiq etish, tarixiy nomlarni to'plash va ilmiy muomalaga kiritish muhim va dolzarb vazifalardan biridir. Bu tadqiqot Xorazm vohasining tarixiy geografiyasini tiklashga, o'zbek tilining onomastik qatlamini boyitishga va milliy madaniy merosimizni saqlashga xizmat qiladi.

Tadqiqotning maqsadi – Xorazm viloyati hududidagi xalq terminlari va geografik atamalar asosida shakllangan gidronimlarning lingvistik, semantik va etimologik xususiyatlarini har tomonlama tahlil qilish.

Tadqiqotning vazifalari:

- Mavzuga oid ilmiy-nazariy adabiyotlarni o'rganish va tahlil qilish;
- Xorazm viloyatining dala sharoitida gidronimik materiallarini to'plash, tizimlashtirish va tasniflash;

- Gidronimlarning shakllanishida ishtirok etgan xalq terminlari (fitonimlar, zoonimlar, etnonimlar va h.k.) va geografik atamalarning (relyef, hajm, shakl, rang bildiruvchi so'zlar) rolini aniqlash;
- Gidronimlarning ma'no (semantik) guruhlarini belgilash va ularning etimologik tahlilini berish;
- Xorazm shevasiga xos bo'lgan va gidronimlar tarkibida saqlanib qolgan dialektal so'zlarni aniqlash va ularning ma'nolarini izohlash.

Tadqiqot obyekti sifatida Xorazm viloyatida joylashgan kanallar, ariqlar, yoplar, ko'llar, hovuzlar va boshqa suv havzalarining nomlari (gidronimlar) tanlandi.

Tadqiqot predmeti – Xorazm viloyati gidronimlarining xalq terminlari va geografik atamalar asosida shakllanishi, ularning leksik-semantik, strukturaviy va etimologik xususiyatlarini o'rganishdan iborat.

Tadqiqot metodologiyasi. Ishda toponimik tadqiqotlarda keng qo'llaniladigan ilmiy metodlardan foydalanildi. Jumladan, materiallarni to'plashda dala tadqiqoti (ekspeditsiya), tavsifiy metod, nomlarning kelib chiqishini o'rganishda qiyosiy-tarixiy metod, lingvistik tahlil hamda etimologik analiz metodlari qo'llanildi.

Tadqiqotning ilmiy va amaliy ahamiyati. Tadqiqot natijalari o'zbek onomastikasi, xususan, gidronimiyasini yangi ma'lumotlar bilan boyitadi. To'plangan materiallar va ilmiy xulosalardan o'zbek tili tarixi, dialektologiyasi, leksikologiyasi bo'yicha ilmiy ishlarda, toponimik lug'atlar yaratishda, shuningdek, oliy o'quv yurtlarining filologiya va tarix fakultetlarida maxsus kurslar o'qitishda hamda o'lkashunoslik sohasida foydalanish mumkin.

Asosiy qism: Tadqiqot davomida Xorazm viloyatidagi ko'llar, kanallar, ariqlar va boshqa suv havzalari nomlari to'planib, ularning kelib chiqishi tahlil qilindi. Natijalar shuni ko'rsatadiki, gidronimlarning aksariyati bevosita mahalliy aholining kuzatuvlari, hayotiy tajribasi va dunyoqarashi bilan bog'liq holda yuzaga kelgan. Ularni shakllanishiga ko'ra bir necha guruhga ajratish mumkin:

1. Geografik o'rin va relyef bilan bog'liq gidronimlar: Bu turdagi nomlar suv havzasining joylashgan o'rni, relyefning baland-pastligi kabi xususiyatlarini ifodalaydi. Masalan, Xorazm shevasida keng qo'llaniladigan "oyoq" (quyi, etak), "tuman" (pastlik), "yuqori", "baland", "past" kabi so'zlardan hosil bo'lgan nomlar ko'p uchraydi. Bunga misol qilib, Oyoqko'l, Tomanyop, Yuqori kanal kabi gidronimlarni keltirish mumkin.

2. Suv havzasining fizik xususiyatlarini ifodalovchi gidronimlar: Bu guruhga kiruvchi nomlar suvning hajmi, shakli, rangi, ta'mi va boshqa fizik xususiyatlarini aks ettiradi. Masalan, Uzunko'l, Kichikarna, Tumaloqko'l (dumaloq ko'l), Sho'rko'l (suvining sho'rliigi sababli), Loyqaarna (suvining loyqaligi bois) kabi nomlar shular jumlasidandir.

3. Flora va fauna bilan bog'liq gidronimlar: Hududning o'simlik va hayvonot dunyosiga ishora qiluvchi nomlar ham keng tarqalgan. Suv havzasi atrofida ko'p o'sadigan o'simliklar yoki u yerda yashovchi hayvonlar nomidan kelib chiqqan gidronimlar mavjud. Masalan, Qamishko'l, Jing'ilko'l, G'ozliko'l, Baqako'l kabi nomlar bunga yaqqol misol bo'la oladi.

4. Etnogidronimlar va antroponimlar bilan aloqador gidronimlar: Ba'zi suv obyektlari muayyan bir urug', qabila yoki shaxs nomi bilan atalgan. Bu holat, odatda, o'sha hududda ma'lum bir etnik guruhning yashaganligi yoki biror shaxsning ushbu suv havzasini qazish, tozalash kabi ishlarga boshchilik qilganligi bilan izohlanadi. Masalan, Mang'ityobi, Qiyotko'l, Bekyobi kabi nomlar shunday yuzaga kelgan.

Muhokama: Xorazm viloyati gidronimlarini xalq terminlari va geografik atamalar asosida o'rganish, ularning lingvistik va etimologik qatlamlarini tahlil qilish bir qancha ilmiy munozaralarga va mulohazalarga zamin yaratadi. Olib borilgan tadqiqot natijalari va to'plangan materiallar tahlili shuni ko'rsatadiki, gidronimlarning kelib chiqishi har doim ham bir ma'noli va oddiy izohga ega emas. Quyida shu kabi muhokamali jihatlar va kelgusi tadqiqotlar uchun yo'nalishlarni ko'rib chiqamiz.

1. Terminologik noaniqliklar va dialektal xususiyatlar masalasi. Tadqiqot davomida aniqlangan ko'plab gidronimlar, masalan, yop, arna, g'zovur, atov kabi terminlar bugungi adabiy tilda faol qo'llanilmaydigan yoki faqat ma'lum bir hudud (Xorazm vohasi) uchun xos bo'lgan dialektal so'zlardir. Bu holat ularning etimologiyasini aniqlashda ma'lum qiyinchiliklarni keltirib chiqaradi. Misol uchun, "arna" termini umumturkiy tildagi "ayirmoq", "ajratmoq" fe'lidan kelib chiqqan holda "daryodan ajralib chiqqan tarmoq" ma'nosini anglatishi haqida qarashlar mavjud. Shu bilan birga, ba'zi tadqiqotchilar uni qadimgi eroniy tillardagi "suv yo'li" ma'nosidagi so'zlar bilan bog'lashadi. Bu kabi terminlarning etimologiyasini to'liq yoritish uchun ularni nafaqat o'zbek tili dialektlari, balki qo'shni turkiy (turkman, qoraqalpoq) va eroniy tillar materiallari bilan qiyosiy-tarixiy jihatdan chuqurroq o'rganish talab etiladi.

2. Nomlarning qatlamlanishi va transformatsiyasi muammosi. Xorazm hududi asrlar davomida turli xalqlar va madaniyatlar tutashgan makon bo'lgan. Bu holat gidronimik tizimda ham o'z aksini topgan. Ba'zi suv obyektlarining nomlari vaqt o'tishi bilan fonetik o'zgarishlarga uchragan yoki xalq etimologiyasi (xalq tomonidan nomning asl ma'nosini unutib, uni o'z dunyoqarashidan kelib chiqib qayta izohlash) natijasida o'zining dastlabki ma'nosini yo'qotgan. Masalan, G'ovukko'l gidronimining asl ma'nosi "g'ovlab oqadigan shovqinli ko'l" bo'lishi mumkin, ammo xalq orasida "kovakdagi ko'l" deya talqin qilinishi ham kuzatiladi. Shuningdek, ba'zi nomlar dastlab eroniy tillarga oid bo'lib, keyinchalik turkiy tillar qonuniyatlariga moslashgan bo'lishi ehtimoldan xoli emas. Bu kabi nomlarning tarixiy qatlamlarini aniqlash maxsus lingvistik va tarixiy bilimni talab qiladigan murakkab masaladir.

3. Geografik atama va xalq termini o'rtasidagi chegaralarning noaniqligi. Tadqiqotda gidronimlarni "geografik atamalar" va "xalq terminlari" asosida shakllangan guruhlariga ajratildi. Biroq, bu ikki guruh o'rtasidagi chegara har doim ham aniq emas. Masalan, "sho'r" so'zi ham suvning ta'mini bildiruvchi xalq termini, ham tuproqning yoki suvning xususiyatini ifodalovchi geografik atamadir. Yoki "tosh" so'zi bilan bog'liq gidronimlar (Toshliarna, Toshyp) ham relyefning xususiyatini bildirsa, hamda xalqning oddiy kuzatuv natijasida paydo bo'lgan termin hisoblanadi. Bu holat tasniflashda ma'lum bir subyektivlikni keltirib chiqaradi va bu terminlarning qo'llanilish doirasini chuqurroq ilmiy asoslash zaruratini yuzaga keltiradi.

4. Etnonimik gidronimlarning tarixiy-etnografik talqini. Xorazmda Qiyot, Mang'it, Qo'ng'iro't, Nayman kabi etnonimlar bilan bog'liq gidronimlar ko'p uchraydi. Ularni ma'lum bir urug' yoki qabila nomi bilan bog'lash nisbatan oson bo'lsa-da, muhokamali jihati shundaki, bu nomlar aynan qaysi tarixiy davrda va qanday sharoitda paydo bo'lganini aniqlashdir. Gidronimning paydo bo'lishi bu yerda ma'lum bir urug'ning doimiy yashaganligini anglatadimi yoki ular faqat shu suv havzasini qazishda ishtirok etganmi? Yoki bu nomlar migratsiya jarayonlari bilan bog'liqmi? Bu savollarga javob topish uchun lingvistik tahlil bilan birga, tarixiy va etnografik manbalarni chuqur o'rganish, arxeologik topilmalar bilan qiyoslash lozim bo'ladi.

Xulosa qilib aytganda, Xorazm viloyati gidronimlari ko'p qatlamli va murakkab tizimni tashkil etadi. Ularni shunchaki nomlar yig'indisi sifatida emas, balki hududning tarixiy va madaniy landshaftini aks ettiruvchi semiotik belgi sifatida o'rganish lozim.

Kelgusi tadqiqotlar Xorazm gidronimlarini qadimgi yozma manbalardagi (masalan, "Avesto", Beruniy, Maqdisiy asarlaridagi) ma'lumotlar bilan solishtirish, ularni Xorazm vohasining qadimiy sug'orish tizimi xaritalari bilan muvofiqlashtirish va onomastik maydon nazariyasi asosida tahlil qilish orqali yanada chuqurlashtirilishi mumkin. Bu esa o'zbek onomastikasi faniga munosib hissa bo'lib qo'shiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Begmatov E. O'zbek onomastikasi: O'quv qo'llanma. – Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2013. – 232 b.
2. Do'simov Z. Xorazm toponimlari. – Toshkent: Fan, 1985. – 160 b.
3. Nafasov T. O'zbekiston toponimlarining izohli lug'ati. – Toshkent: O'qituvchi, 1988. – 288 b.
4. Abdullayev H. Xorazm shevalari leksikasi. – Toshkent: Fan, 1978. – 245 b.
5. Jumaniyozova M. Xorazm viloyati gidronimlarining lingvistik tahlili: Filol. fan. nomz. ... diss. avtoreferati. – Toshkent, 2007. – 24 b.
6. Madrahimov I. Xorazm toponimiyasining tarixiy-lingvistik tadqiqi: Filol. fan. dok. ... diss. – Urganch, 2018. – 255 b.
7. Otajonov Sh., Xolliyev A. Xorazm viloyati geografiyasi. – Urganch: Xorazm nashriyoti, 2002. – 180 b.
8. Yo'ldoshev B. E. Xorazm vohasi toponimlarining etimologik tadqiqi // O'zbek tili va adabiyoti. – Toshkent, 2019. – №4. – B. 65-69.